

Joanna Szady

ORCID 0000-0002-6871-5315

Instytut Historii Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II

Ośrodek tajnego nauczania przy Państwowym Gimnazjum i Liceum im. Unii Lubelskiej w Lublinie

The Underground Education Centre at the Union of Lublin State Middle and Secondary School in Lublin

The article describes the activity of one of the three main underground education centres at the level of general secondary school operating in Lublin from 1939 to 1944. The functioning of the centre is shown taking account of the elements of educational policy and the realities of the local occupation situation. The text attempts to comprehensively describe the issue of secret teaching conducted in the discussed environment, which has so far been presented mainly in publications dealing with the participation of teachers in the underground education movement in the Lublin region or in memoirs. The article discusses the circumstances in which the underground education centre was established, the conditions under which it functioned, the participation of teachers and students in conspiratorial educational work, the didactic methods applied and the outcome of students' involvement in secret teaching. The results of the quantitative balance have been obtained based on the analysis of various statistical data, including previously unknown materials stored in the Central Archives of Modern Records. To make a full picture of the activities of the 'Union' Centre, archival materials have also been used from the resources of the State Archives in Lublin, the Archives of the 3rd Union of Lublin Secondary School in Lublin, handwritten materials from the resources of Lublin libraries as well as published reports and memories of former teachers and students of the school. By compiling data from source materials and thematic publications, a list of 36 underground teachers cooperating with the 'Union' Centre has been made.

Keywords: underground education, Union of Lublin State Middle and Secondary School in Lublin

Słowa kluczowe: tajne nauczanie, Państwowe Gimnazjum i Liceum im. Unii Lubelskiej

Funkcjonowanie od 1921 r. w Lublinie państwowej szkoły żeńskiej w miejskim systemie szkolnictwa średniego ogólnokształcącego miało ogromne znaczenie dla upowszechnienia oświaty kobiet. Dawało możliwość lepszego dostępu do kształcenia dziewczętom z mniej zamożnych rodzin i przynajmniej częściowo niwelowało dysproporcje pomiędzy żeńskim szkolnictwem prywatnym i państwowym¹. Pełny rozwój organizacyjny szkoły nastąpił wraz z pozyskaniem własnego budynku i ustabilizowaniem się sytuacji oświatowej po reformie 1932 r. Zapewniając rokrocznie edukację ok. 300 dziewczętom, placówka ta wpisała się w pejzaż Lublina, zyskała renomę dzięki dobrze dobranej kadrze, stosowanej metodyce nauczania i dbałości o profil wychowawczy². Postawę patriotyczną i obywatelską wyrabiano w trakcie lat szkolnych zgodnie z ideą wychowania państwowego, u którego podstaw leżała działalność społeczna uczniów, realizowana na różnych polach. Istotę takiego oddziaływania wychowawczego upatrywano w wyrobieniu u dziewcząt postawy aktywności jako trwałego elementu osobowości³. Taki model kształcenia w szkole lat trzydziestych sprzyjał niewątpliwie odzewowi, z jakim spotkały się wśród uczennic Państwowego Gimnazjum i Liceum im. Unii Lubelskiej inicjatywy nauczycielskie po 1 września 1939 r.

Działalność ośrodka tajnego nauczania przy szkole, osadzona na tle niemieckiej polityki wobec średniego szkolnictwa ogólnokształcącego, z jednej strony obrazuje realizację planu likwidacji polskiej oświaty i kultury, a z drugiej reakcję społeczną na takie odgórne działania. Zarządzenie wykonawcze z 31 października 1939 r., formułujące zasady funkcjonowania nowego systemu

¹ Szkoła powstała jako Państwowe Gimnazjum Żeńskie (od 1922 r. – im. Unii Lubelskiej, od 1937 r. – Państwowe Gimnazjum i Liceum im. Unii Lubelskiej). Do końca 1939 r. była w Lublinie jedyną szkołą żeńską typu średniego o charakterze państwowym. Zob. A. Rękas, *Państwowe Gimnazjum Żeńskie im. Unii Lubelskiej w latach 1921–1939*, [w] *70 lat Gimnazjum i Liceum im. Unii Lubelskiej w Lublinie 1921–1991*, red. E. Zawadzka-Mazurek, Lublin 1994, s. 8; B. Wierzchowska-Konera, *Sieć szkolnictwa średniego ogólnokształcącego w województwie lubelskim w latach 1918–1939*, [w] *Szkolnictwo Lubelszczyzny w XVIII–XX wieku. Studia i rozprawy*, red. R. Kucha, Lublin 1993, s. 117.

² Archiwum Szkolne III Liceum Ogólnokształcącego im. Unii Lubelskiej w Lublinie [ASUL], zesp. Szkoła Podstawowa i III Liceum Ogólnokształcące im. Unii Lubelskiej w Lublinie lata 1953–1966, sygn. 0704/108, Wspomnienia absolwentek szkoły z lat 1921–1936, t. 2: 1980–1987, J. Bagińska, *Szkoła za dyrekcji p. Jadwigi Firewiczowej w latach 1930–1936*, k. 194–195.

³ Sprzyjała temu działalność licznych organizacji szkolnych. J. Firewiczowa, *Próby realizacji programu wychowania obywatelsko-państwowego w Gimn[azjum] Żeńskim im. Unii Lubelskiej w Lublinie*, „Dziennik Urzędowy Kuratorium Okręgu Szkolnego Lubelskiego” 1932, r. 4, nr 1, s. 10; ASUL, zesp. Państwowe Gimnazjum Żeńskie im. Unii Lubelskiej w Lublinie lata 1921–1937, sygn. 0704/3, Kroniki szkolne, opracowania, monografie [Historia szkoły z lat 1921–1934] 1935, J. Firewiczowa, *Historia szkoły*, s. 11.

oświatowego⁴, jednoznacznie potwierdzało zamiary ukształtowania z dzieci i młodzieży masy pracowników niższego rzędu, pracujących na rzecz niemieckiej gospodarki. Nie było w nim miejsca na naukę na szczeblu ogólnokształcącym, co potwierdzały dalsze decyzje administracyjne o zamykaniu szkół, które i tak w większości przypadków znajdowały się od początku wojny w trudnych warunkach lokalowych oraz kadrowych. Sytuacja taka dotyczyła również Państwowego Gimnazjum i Liceum im. Unii Lubelskiej, którego gmach szkolny przy ul. Narutowicza 12 już od 3 września 1939 r. był wykorzystywany na cele wojskowe i ewakuacyjne, a ostatecznie – zajęty przez Niemców⁵. Zamknięcie placówek szkolnych na mocy decyzji władz okupacyjnych z listopada 1939 r. zastało więc nauczycieli i uczennice w sytuacji korzystania z lokali zastępczych, które placówka pozyskała dzięki życzliwości dyrektorów innych szkół. Pomimo takiego prowizorycznego stanu edukacji, okres oficjalnego funkcjonowania szkoły pomiędzy 4 października a 25 listopada stanowił ważny moment konfrontacji nauczycieli i uczennic oraz ich rodzin z warunkami wojny i okupacji. Ogłoszenie o zamknięciu szkół osobiście przekazała uczennicom przełożona szkoły, Janina Mally⁶, informując we wszystkich klasach o decyzji władz okupacyjnych. Jednocześnie, żegnając dziewczęta, zachęcała do kontynuacji nauki, wskazując na konieczność pracy samowychowawczej⁷. Słowa te stały się wyznacznikiem dalszych działań na rzecz utrzymania ciągłości edukacji młodzieży. Należy podkreślić, że ten jesienny okres jawnej działalności oświatowej był niezwykle cenny dla konsolidacji środowiska szkolnego na potrzeby dalszego funkcjonowania w warunkach okupacyjnych. W tym czasie utwierdziło się ono w przekonaniu o słuszności podejmowania walki oraz oporu wobec zarządzeń władz niemieckich, przechodząc w tej sprawie z wymiaru indywidualnego na zbiorowy. Szczególnie dotyczyło to środowiska uczennic-harcerek, które bar-

⁴ Zakaz używania w nazwach szkół określeń: „gimnazjum” i „liceum” był jednoznaczny z ich likwidacją. J. Doroszewski, *Szkice z dziejów szkolnictwa na Lubelszczyźnie w latach okupacji niemieckiej*, Lublin 2010, s. 113.

⁵ W budynku funkcjonowały kolejno: szpital wojskowy (03.09.1939–10.09.1939), szpital PCK (11/12.09.1939–1941), szpital niemiecki (1941–22.07.1944). J. Mally, *Ze wspomnień dyrektorki III Państwowego Liceum i Gimnazjum im. Unii Lubelskiej w Lublinie 1939–1944*, [w] *70 lat*, s. 56–59; J. Kłapeć, *Działalność szpitala Polskiego Czerwonego Krzyża „Unia” w Lublinie w latach 1939–1941*, „Res Historica” 2002, z. 15, s. 148.

⁶ Janina Mally (1897–1975), absolwentka Wydziału Filozoficznego Uniwersytetu Warszawskiego (specjalność filologia polska, historia, język łaciński), w latach 1937–1948 (z przerwą na czas II wojny światowej) przełożona szkoły. D. Januszajk[!]is-Poleciowa, [Biogram], [w] *70 lat*, s. 74.

⁷ K. Czyż-Wilgat, M. Dąbkowska, D. Podobińska-Riabinin, *Dzieje Unii z lat 1937–1948 kierowanej przez Janinę Mally*, [w] *70 lat*, s. 78; *We wrześniu 1939 roku zostałam zapisana do Gimnazjum Unii Lubelskiej – Krystyna Platakis-Rysak. Fragment relacji świadka historii* [audio], <https://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/publication/119246/edition/113562/content> [10.06.2022].

dzo szybko przystąpiły do zadań na różnych odcinkach służby cywilnej i wojskowej. W ich opinii to właśnie ten kilkutygodniowy powrót do szkół dał czas na zorientowanie się w sytuacji, nawiązanie kontaktów i podjęcie decyzji o działalności konspiracyjnej⁸, która objęła również sferę oświatową.

Początki tajnego nauczania przy Ośrodku „Unii”⁹ miały charakter spontaniczny i wynikały z naturalnej postawy nauczycieli, mających na uwadze potrzebę kontynuowania edukacji. Pierwsze grupy lekcyjne zorganizowały nauczycielki szkoły spośród dziewcząt z klas II licealnych: Janina Pliszczyńska¹⁰ (nauka łaciny i greki dla profilu humanistycznego) i Aniela Chałubińska¹¹ (nauka geografii dla profilu przyrodniczego)¹². Pracując w pojedynkę, nie były jednak w stanie utrzymać systematyczności i efektywności nauki¹³. Dodatkowo też pracy oświatowej nie sprzyjały okoliczności zewnętrzne, jakie zaistniały późną jesienią 1939 r. Początkowo po wejściu do Lublina jednostek Wehrmachtu i ustanowieniu wojskowej okupacji miasta (18 września), sytuację polityczną oceniano, mając na uwadze wzorce z okresu I wojny światowej. Zdawała się to potwierdzać umiarkowana polityka okupantów, w ramach której wznowiono działalność szkół i urzędów, funkcjonowanie administracji czy wydawanie prasy. Sytuacja zaostrzyła się z chwilą przybycia na początku listopada 1939 r. do Lublina SS-Gruppenführera Odilo Globocnika, szefa SS i policji w dystrykcie lubelskim¹⁴, oraz podjęcia represji o charakterze masowym względem inteli-

⁸ Biblioteka Uniwersytecka KUL, Oddział Zbiorów Specjalnych, Sekcja Rękopisów, Harcerski Zastęp Wędrowniczek: pełnione służby w latach okupacji 1939–1944. Relacje i wspomnienia, rkps 3229, teczka 2, Dudówna-Kamińska Helena pseud. „Danka”, *Moja harcerska służba*, k. 379; S. Witkowska, *Wspomnienia o harcerkach z tamtych lat... 1939–1944*, [w] *Harcerki z tamtych lat... 1939–1945*, red. S.J. Dąbrowski, Lublin [2014], s. 68.

⁹ Nazwa związana jest z pozyskaniem przez J. Mally do pracy w tajnej oświacie nauczycielek ze szkoły przedwojennej. J. Doroszewski, *Słownik biograficzny nauczycieli m. Lublina w latach 1918–1939*, Lublin 2007, s. 138.

¹⁰ Janina Pliszczyńska, z d. Niemirska (1904–1982), absolwentka Wydziału Filozofii UW (specjalność filologia klasyczna, doktorat 1928), związana ze szkołą w latach 1926–1933/1934 oraz 1935/1936–1950, inicjatorka powołania klasy licealnej o profilu klasycznym, od 1945 r. wykładowczyni na KUL. *Harcerki z tamtych lat*, s. 155–156.

¹¹ Aniela Chałubińska (1902–1998), absolwentka studiów geograficznych na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie (doktorat z filozofii w zakresie geografii z geologią 1926), nauczycielka geografii w średnich szkołach lubelskich m.in. w Prywatnym Żeńskim Gimnazjum Sióstr Urszulanek (1926–1930), w Państwowym Gimnazjum Żeńskim im. Unii Lubelskiej (1926–1950), autorka podręczników i pomocy dydaktycznych, nauczyciel akademicki UMCS od 1949 r. Ibidem, s. 43–45.

¹² J. Mally, *Ze wspomnień dyrektorki*, s. 61.

¹³ E. Krawczyk, *O tajnym nauczaniu w Lublinie w zakresie szkoły średniej ogólnokształcącej w latach okupacji hitlerowskiej*, „Rocznik Ogniska Nauczycielskiego w Lublinie” 1969, t. 2, s. 120.

¹⁴ J. Kłapeć, *W okresie okupacji niemieckiej w latach 1939–1944*, [w] *Lublin. 700 lat dziejów miasta*, red. G. Figiel, R. Szczygieł, W. Śladkowski, Lublin 2017, s. 263.

gencji lubelskiej. W ramach tych działań objęto falą trzykrotnych aresztowań w listopadzie 1939 r. m.in. przedstawicieli lubelskiej oświaty, w tym nauczycieli, dyrektorów szkół, a także profesorów, wykładowców i studentów KUL, których osadzono w więzieniu na Zamku Lubelskim (część z nich rozstrzelano w grudniu 1939 r.)¹⁵. Jednak w ocenie przedstawicieli lubelskiego środowiska nauczycieli, liczna zawsze w Lublinie młodzież szkolna nie poddawała się i garnęła się do nauki oraz wszelkiej aktywności pomimo zakazów i zagrożenia życia. Już w październiku i na początku listopada ujawniła się postawa młodzieży, widoczna w jej zachowaniu na ulicach miasta. Liczne grupy młodych, przechadzające się do godzin wieczornych, odbierane były przez Niemców jako prowokacja i świadectwo unikania pracy, a i przez niektórych Polaków traktowane nieprzychylnie jako wyraz braku patriotyzmu. Zachowanie takie uznawano z drugiej strony za słuszne, podkreślając, że „młodzież dobrze robi, że patrzy Niemcom śmiało w oczy i nie załamuje się, wyczuwa, że to dopiero początek wojny, i wierzy w nadejście dnia odwetu”¹⁶. Kolejne formy represji okupacyjnych powodowały tylko przejściowy zastój w aktywności konspiracyjnej, którą konsekwentnie wznawiano. Z jednej strony więc gotowość młodego pokolenia do przeciwstawiania się terrorowi okupacyjnemu, a z drugiej – odpowiedzialność nauczycieli za edukację i wychowanie młodego pokolenia, miały wzajemnie uzupełniać się w kolejnych latach na polu tajnych inicjatyw oświatowych.

Obok naturalnego pędu młodzieży do nauki, determinacji rodziców i poświęcenia nauczycieli prowadzących tajną naukę, do utrzymania ciągłości edukacji w warunkach zagrożenia przyczyniła się niewątpliwie osoba przełożonej szkoły, J. Mally. Jak sama zaznaczyła we wspomnieniach, była to rola, z którą w naturalny sposób łączono jej osobę. „Przecież pani będzie musiała organizować tajne nauczanie!” – usłyszała, gdy zgłosiła się do pracy w szpitalu po zamknięciu szkoły¹⁷. W odpowiedzi na oczekiwania rodziców¹⁸, z początkiem

¹⁵ *Zarys dziejów Związku Nauczycielstwa Polskiego na Lubelszczyźnie w latach 1905–1985*, red. J. Doroszewski i in., Lublin 1988, s. 113; J. Doroszewski, *Szkice*, s. 41.

¹⁶ M. Słowikowski, *Z tajnego szkolnictwa w Lublinie (1940–1944)*, „Rocznik Ogniska Nauczycielskiego w Lublinie” 1974, t. 4, s. 176.

¹⁷ J. Mally, *Ze wspomnień dyrektorki*, s. 61.

¹⁸ Prośbę o zorganizowanie nauki dla swoich córek zgłosiła jedna z matek (w rękopisie wspomnień J. Mally wymieniono nazwisko – Zychiewiczowa. Wspierała potem pracę tajnych kompletów, użyczając mieszkania przy ul. Górnej i przechowując podręczniki oraz pomoce naukowe). Danuta i Zofia Zychowicz znajdują się na liście uczniów objętych tajnym nauczaniem. Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. Hieronima Łopacińskiego, Czytelnia Zbiorów Specjalnych [WBP ZB], rkps 2220, J. Mally, *Ze wspomnień dyrektorki III Państwowego Liceum i Gimnazjum im. Unii Lubelskiej w Lublinie 1939–1944*, k. 9, 23–24; *Świadectwa ukończenia gimnazjum: 1940–1944 (okres tajnego nauczania)*, [w] 70 lat, s. 169.

1940 r. powstał przy szkole pierwszy komplet złożony z pięciu uczennic klasy pierwszej, do którego dołączyły z czasem kolejne grupy uczniów. Rozwój ośrodka tajnego nauczania „Unii” odbywał się też w powiązaniu z rozbudową konspiracyjnych struktur oświatowych szkół średnich w Lublinie. Po pierwszym okresie luźnego i spontanicznego samoorganizowania się nauki w 1939 r., nastąpiła konsolidacja ruchu tajnej oświaty w formie głównych ośrodków szkolnictwa podziemnego. Ośrodek „Unii” stał się jednym z trzech centrów nauki konspiracyjnej – obok Ośrodka „Zamoyskiego”, kierowanego przez Alojzego Paciorka¹⁹ (przy II Państwowym Gimnazjum i Liceum im. Hermana Jana Zamoyskiego) oraz Ośrodka „ss. Urszulanek” pod kierownictwem s. Bożeny Scherwentke²⁰ (Prywatne Żeńskie Gimnazjum i Liceum ss. Urszulanek w Lublinie)²¹. Dodatkowo jeszcze przy Prywatnym Żeńskim Gimnazjum i Liceum Michaliny Sobolewskiej funkcjonował tzw. Ośrodek „Poznański”, kierowany przez Tadeusza Eustachiewicza²² (skupiał młodzież wysiedloną z ziem włączonych do Rzeszy). Pozostałe środowiska szkolne prowadziły naukę w mniejszym zakresie, korzystając z możliwości współpracy z ośrodkami wiodącymi, bądź prowadząc naukę w formie zindywidualizowanej.

Duże znaczenie w unifikacji początkowych, rozproszonych jeszcze działań oświatowych w mieście, miała wzajemna sieć powiązań osób z kręgu szkolni-

¹⁹ Alojzy Paciorek (1906–1978), absolwent Uniwersytetu Jagiellońskiego (studia w zakresie chemii z mineralogią i fizyki w latach 1924–1928), od 1931 r. nauczyciel w Gimnazjum im. J. Zamoyskiego (w latach 1944–1949 dyrektor), metodyk i autor publikacji dydaktycznych z zakresu chemii. M. Giermakowski, *Szkoła im. Hetmana Jana Zamoyskiego w Lublinie w latach 1915–1990. Przemiany organizacyjne, programowe, dydaktyczne i kadrowe*, Lublin 1995, s. 121.

²⁰ Emilia Scherwentke (1902–1982), imię zakonne Maria Bożena, absolwentka UJ (magisterium z botaniki), od 1935 r. nauczycielka szkół średnich (przyrodznawstwo i geologia), dyrektorka szkoły w latach 1936–1939 oraz 1945–1956, dyrektorka oficjalnie działających szkół zawodowych: Szkoły Gospodarstwa Domowego (1941–1944) oraz Szkoły Hotelarskiej (1942–1944). A. Witkowska, *Spotkanie 12. Tajne nauczanie*, https://www.osu.pl/uploadfiles/wspolnoty/lublin/spotk_z_historia/jub_spotk_12.html [6.06.2022]; *Kalendarium życia s. Bożeny Szerwentke OSU*, oprac. S. Knapczyk, [w] B. Szerwentke, *Zawierzyłam miłości, Wybór z notatek*, Warszawa 2000, s. 367–377.

²¹ Tadeusz Eustachiewicz, wizytator Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego. W organizacji tajnego nauczania swój udział w latach 1939–1941 zaznaczyła również Komisja Oświecenia Publicznego (KOP), powołana przez Służbę Zwycięstwu Polski na czele ze Stanisławem Izdebskim. E. Krawczyk, *O tajnym nauczaniu w Lublinie*, s. 118.

²² Do spraw edukacji dzieci z terenów przesiedlonych powołano Biuro Oświatowo-Szkolne Ziem Zachodnich, złożone z działaczy oświatowych z terenu Wielkopolski związanych z ruchem endeckim. Akcją nauczania dla dzieci i młodzieży wysiedlonej na teren Lubelszczyzny podjęto w Lublinie już od 1940/1941 r. W ośrodku T. Eustachiewicza uczyło ponad 20 nauczycieli. E. Olszewski, *Szkolnictwo polskie na Lubelszczyźnie w świetle sprawozdań Departamentu Oświaty i Kultury Delegatury Rządu na Kraj*, „Rocznik Ogniska Nauczycielskiego w Lublinie” 1969, t. 2, s. 101.

ctwa lubelskiego w ramach Tajnej Organizacji Nauczycielskiej (TON). Współpraca J. Mally z jednym z członków zarządu okręgowego TON w Lublinie (od 1942 r. prezesem), Wiktorem Helmanem²³, wpłynęła niewątpliwie na ugruntowanie pozycji Ośrodka „Unii” w systemie utajnionego średniego szkolnictwa ogólnokształcącego. Z kolei usystematyzowanie tajnej pracy szkolnej w Ośrodku „Unii” wynikało z silnej pozycji, jaką zajmowała była przełożona szkoły w regionalnych strukturach konspiracyjnej władzy oświatowej. J. Mally (pseudonim „Ewa”) pełniła odpowiedzialne stanowiska organizacyjne: stała na czele pionu średniego szkolnictwa ogólnokształcącego w ramach Okręgowej Komisji Oświaty i Kultury, a także przewodniczyła pracom Miejskiej Komisji Oświaty i Kultury²⁴. Podjęcie w 1942 r. przez J. Mally funkcji kierowniczych w tajnej oświacie na wniosek Jana Odroń²⁵ zdynamizowało cały proces konspiracyjnego kształcenia na poziomie szkolnictwa średniego ogólnokształcącego w Lublinie i regionie. Zajęcie się sprawami organizacyjnymi spowodowało co prawda mniejszy udział J. Mally w bezpośrednim prowadzeniu nauki na tajnych kompletach niż to miało miejsce wcześniej, ale wpłynęło na zwiększenie zasięgu oddziaływania edukacyjnego, a także polepszenie jego jakości. Realizacja zadań oświatowych odbywała się od tego czasu w sposób bardziej uporządkowany. Do pracy nauczycielskiej zaangażowano większą liczbę osób, w tym również nowych, niemających jeszcze wystarczających umiejętności do samodzielnego kierowania edukacją powierzonych im kompletów. J. Mally wprowadziła do grona nauczających absolwentki szkoły, które objęte były opieką metodyczną przez doświadczonych wykładowców, tak aby utrzymać odpowiedni poziom nauczania²⁶. Zarządzający

²³ Wiktor Helman (1885–1967), absolwent Uniwersytetu w Odessie, nauczyciel matematyki od 1923 r. w Prywatnym Gimnazjum Żeńskim Heleny Czarnieckiej, dyrektor Państwowego Pedagogium im. Ewarysta Estkowskiego od 1928 r., więzień Zamku Lubelskiego, działacz ZNP. *Zarys dziejów*, s. 116; J. Doroszewski, *Słownik biograficzny*, s. 82–84.

²⁴ Struktury terenowe Departamentu Oświaty i Kultury Delegatury Rządu na Kraj (kryptonim „Łany”). Na czele Okręgowego Biura z siedzibą w Lublinie stał Jan Odroń. W składzie MKiO byli jeszcze związany z ośrodkiem „Zamoyskiego” A. Paciorek i E. Santocki. W. Grabowski, *Polska Tajna Administracja Cywilna 1940–1945*, Warszawa 2003, s. 376; J. Doroszewski, *Szkice*, s. 119.

²⁵ Jan Odroń (1883–1955), absolwent UJ, od 1922 r. nauczyciel szkół średnich (specjalizacja filologia klasyczna), od końca lat dwudziestych naczelnik Wydziału Szkół Średnich Ogólnokształcących w Kuratorium OSŁ, od grudnia 1939 r. mianowany kuratorem OSŁ. K.A. Boreczek, *Pro Memoria*, [w] *Okruchy pamięci. 80 lat Gimnazjum i Liceum im. Unii Lubelskiej w Lublinie 1921–2001. Ze wspomnień wychowanków i pracowników*, red. B. Kasperek, E. Zawadzka-Mazurek, K. Boreczek, Lublin 2001, s. 134–135.

²⁶ Dla przykładu nazwiska absolwentek szkoły z lat 1938–1939, pełniących funkcje nauczycielskie: Danuta Podobińska, Hanna Chamerska (Hamerska), Izabela Gałacińska, Michalina Dąbkowska, Anna Danielska. K. Czyż-Wilgat, M. Dąbkowska, D. Podobińska-Riabinin, *Dzieje Unii*, s. 79; *Absolwenci 1927–1991*, [w] *70 lat*, s. 127; A. Góra, *My unitki*, [w] *Unitów portret własny. Rozmowy*

oświatą konspiracyjną starali się też o wymianę doświadczeń dydaktycznych, którą umożliwiała stosowanie elementów wizytacji, lekcji dyskusyjnych czy zebrań, a także kolportowanie materiałów dydaktycznych. Wykorzystywano również pomoc koleżeńską dla utrzymania jakości kształcenia w systemie konspiracyjnym. O takie porady dydaktyczne w zakresie języka polskiego zwracał się do J. Mally m.in. ks. Michał Słowikowski²⁷. W trosce o utrzymanie nurtu pedagogicznego w tajnym nauczaniu wprowadzony został ponadto obowiązek opieki nad zespołem uczniów przez wybranego wychowawcę. Funkcję wychowawców pełnili zaufani nauczyciele, związani z Gimnazjum i Liceum im. Unii Lubelskiej. Do ich zadań należało m.in. rozpoznawanie sytuacji finansowej w rodzinach uczących się i wnioskowanie o zwolnienie z opłaty za naukę²⁸. Zarządzanie z ramienia władz oświatowych dawało też J. Mally uprawnienia do udziału w komisjach egzaminacyjnych, a samej szkole pracującej w konspiracji – prawo wydawania świadectw, co było niezwykle istotne dla utrzymania ciągłości edukacji. Wszystkie cechy osobowości, z których składał się przedwojenny wizerunek przełożonej szkoły jako oschłej i zasadniczej, pilnującej surowo przestrzegania regulaminu szkolnego skutkowały operatywnym zarządzaniem podległym pionem szkolnictwa średniego. Warto dodać, że w sprawnej organizacji działań ośrodka uzyskiwała J. Mally wsparcie od specjalnie powołanej rady, w skład której, obok Chałubińskiej i Helmana, wchodziły nauczycielki: Halina Wołoska i Zofia Krüger²⁹. Powierzone zadanie kontynuowania nauki przez uczennice, traktowane przez J. Mally jako obowiązek żołnierski³⁰, przyniosło przekonanie o jej licznych zasługach w organizacji tajnego nauczania, przez co duża liczba młodzieży miała szansę na ukończenie szkoły lub też na uniknięcie zaległości w edukacji³¹.

Organizacja tajnej nauki zależała od wielu czynników, stąd trudno jest uchwycić jej całościowy obraz, zwłaszcza przy braku pełnej dokumentacji źródłowej. Składają się na niego różne formy kształcenia uczniów, odbywanego głównie w formie kompletów organizowanych dla młodzieży w wieku gimnazjalnym i licealnym.

z nauczycielami-emerytami, absolwentami, sympatykami III Liceum Ogólnokształcącego im. Unii Lubelskiej w Lublinie z okazji 90-lecia Szkoły, oprac. B. Brożek, A. Kiedrzynek, [Lublin 1992], s. 141.

²⁷ M. Giermakowski, *Szkola im. Hetmana Jana Zamoyskiego*, s. 122.

²⁸ J. Mally, *Ze wspomnień dyrektorki*, s. 70.

²⁹ E. Krawczyk, *O tajnym nauczaniu w Lublinie*, s. 123.

³⁰ A. Krzymowska, *Szkola patriotyzmu*, [w] *Okruchy pamięci*, s. 25.

³¹ *Dyrektorka Unii Janina Mally – Stanisława Ziemnicka, Fragment relacji świadka historii; Ośrodek Brama Grodzka–Teatr NN.*, Archiwum Programu Historia Mówiona, <https://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/publication/122981/edition/117177/content> [1.06.2022].

Tabela 1. Kompletury tajnego nauczania przy Ośrodku „Unia” w latach 1939–1944

Rok szkolny	Liczba kompletów na poziomie poszczególnych klas gimnazjum i liceum						Razem
	1 klasa gimnazjalna	2 klasa gimnazjalna	3 klasa gimnazjalna	4 klasa gimnazjalna	1 klasa licealna	2 klasa licealna	
1939/1940	2	0	0	4	2	0	8
1940/1941	0	5	0	2	2 (0)*	2 (1)	11 (8)
1941/1942	0	0	3	1	3	3	10
1942/1943	2	2	1	3	1	3	12
1943/1944	5	1	0	2	4	2	14

* Tu i dalej gwiazdka podana w nawiasie oznacza liczbę kompletów pod koniec roku szkolnego.

Źródło: WBP ZB, rkps 2220, k. 12, 19, 24, 28; J. Mally, *Ze wspomnień dyrektorki*, s. 64–65.

Analizując całościowe dane, dotyczące liczby tajnych kompletów na przestrzeni lat okupacyjnych, widać utrzymującą się tendencję wzrostową. Wyjątkowy okazał się r. szk. 1940/1941, w trakcie trwania którego nastąpił spadek liczby kompletów przeznaczonych dla najstarszych dziewcząt z gimnazjum i klas licealnych. Wiązało się to z serią przesłuchań nauczycielek na jesieni 1940 r., które starano się zdemaskować i zastraszyć pytaniami. Formą obrony okazał się wówczas nie tylko refleks przesłuchiowanych, ale również zabezpieczenie w postaci zatrudnienia w różnych miejscach – w oficjalnie działających szkołach bądź też fakt utrzymywania się z zajęć dodatkowych³². Ogólnie nerwową atmosferę w mieście pogłębiała też akcja związana z organizowanym w tym okresie gettem. Jednak największy wpływ na częściowe rozbitcie ruchu tajnego nauczania miały aresztowania za działalność konspiracyjną, którymi na wiosnę 1941 r. objęte zostały harcerki XIII Lubelskiej Żeńskiej Drużyny Harcerskiej przy Państwowym Gimnazjum i Liceum im. Unii Lubelskiej³³. Sytuacja ta spowodowała chwilowy zastój w pracach kompletów, ale po przeczekaniu niesprzyjających okoliczności, powrócono do pracy edukacyjnej. Od jesieni 1942 r. powstała w zasadzie pełna siatka kompletów, obejmująca w różnej liczbie wszystkie poziomy nauczania. Ten całościowy układ szczególnie dotyczył końcowych poziomów nauki (IV klasa gimnazjum i klasy I–II licealne). Zwiększenie liczby kompletów z 8 początkowych do 10–14 nie było jednak tak spektakularne, jak w przypadku Ośrodka „Zamoyskiego”, gdzie nastąpiło zwiększenie liczby kompletów z 8 początkowych do 20–28 w latach 1941–1942 (w kolejnych aż

³² J. Mally, *Ze wspomnień dyrektorki*, s. 64.

³³ Aresztowaną grupę harcerek przetrzymywano w więzieniu na Zamku Lubelskim do września 1941 r., następnie wywieziono do obozu koncentracyjnego w Ravensbrück, gdzie poddawano je eksperymentom medycznym. 18.04.1942 część z nich zginęła w trakcie grupowej egzekucji. S. Witkowska, *W holdzie pomordowanym pokłonem głębokim tym, które przeżyły...*, [w] *Harcerki z tamtych lat*, s. 98–103.

do 49)³⁴. Wynikało to przede wszystkim z większego zasięgu prowadzonego nauczania przez współpracowników tego ośrodka nie tylko w samym mieście, ale i na terenie powiatu lubelskiego.

Pod przytoczoną liczbą kompletów kryją się prawdziwi uczniowie, którzy starali się w miarę możliwości pokonywać trudności w dostępie do oświaty. Wśród nich byli tacy, którzy korzystali z form nauczania grupowego, ale również tacy, którzy uczyli się sami. Szczególnie dotyczyło to uczniów, którzy dojeżdżali do Lublina okazjonalnie, po instrukcje programowe, lub w celu zaliczenia przedmiotów na egzaminach końcowych. Zaliczenia egzaminów przez uczących się eksternistycznie odbywały się też w czasie sesji wyjazdowych komisji. Biorąc pod uwagę różnicowanie warunków pracy oświatowej, statystyka udziału młodzieży w tajnym nauczaniu uwzględnia również zjawisko samodzielnego kształcenia się młodzieży.

Tabela 2. Młodzież ucząca się w Ośrodku „Unii” w latach 1939–1944

Rok szkolny	Liczba uczniów na kompletach						Liczba uczniów eksternistycznych						Razem
	1 klasa gimnazjalna	2 klasa gimnazjalna	3 klasa gimnazjalna	4 klasa gimnazjalna	1 klasa licealna	2 klasa licealna	1 klasa gimnazjalna	2 klasa gimnazjalna	3 klasa gimnazjalna	4 klasa gimnazjalna	1 klasa licealna	2 klasa licealna	
1939/1940	8	0	0	12	8	0	5	0	0	1	0	0	34
1940/1941	0	13	0	6	0	4	0	2	0	2	0	1	28
1941/1942	0	0	8	2	10	7	0	0	2	1	2	1	33
1942/1943	7	5	3	10	2	9	14	6	2	3	3	3	67
1943/1944	17	4	0	5	11	6	14	14	3	0	4	2	80
Razem	32	22	11	35	31	26	33	22	7	7	9	7	242*

* W łącznej liczbie 242 osób, wymienianej przez J. Mally we wspomnieniach, ujęto również uczniów, którzy przechodzili kolejne poziomy nauczania. Liczba ta odzwierciedla także różne przypadki jednostkowe uczniów: promowanych z poprzedniego roku czy kontynuujących naukę po okresowej przerwie, w tym zarówno uczennice przedwojennej szkoły, jak i uczniów innych szkół. Liczba ta ustalona w oparciu o posiadaną wersję wspomnień J. Mally różni się nieznacznie w zestawieniach dokonanych przez E. Krawczyka (246 osoby). Łączną liczbę osób objętych tajnym nauczaniem (246) zawiera również zestawienie zdeponowane w Archiwum Akt Nowych w Warszawie [AAN]. WBP ZB, rkps 2220, k. 12, 15, 19, 24, 28; E. Krawczyk, *O tajnym nauczaniu w Lublinie*, s. 124; AAN, zesp. 283, Ministerstwo Oświaty w Warszawie 1944–1966 [MO], sygn. 7509, Szkolnictwo polskie jawne i tajne w okresie wojny i okupacji – ankieta – szkoły ogólnokształcące w woj. lubelskim 1946, Szkolnictwo polskie jawne i tajne w okresie wojny i okupacji; III Państwowe Liceum i Gimnazjum im. Unii Lubelskiej, k. 99.

Źródło: WBP ZB, rkps 2220, k. 12, 15, 19, 24, 28.

³⁴ M. Giermakowski, *Szkoła im. Hetmana Jana Zamoyskiego*, s. 118.

Nauczanie w systemie tajnych kompletów prowadzone było – jak widać – przy placówce przez cały okres okupacji, już od chwili zamknięcia szkół na jesieni 1939 r. aż do 1944 r. i ewaluowało z upływem kolejnych lat. Pomijając sytuację w pierwszych miesiącach okupacji, kiedy udział w tajnym nauczaniu zarówno nauczycieli, jak i uczniów był jeszcze jednostkowy (tylko dziewięciu uczniów na jesieni 1939 r.³⁵), ustabilizowanie się zaangażowania w pracę na tajnych kompletach nastąpiło w latach 1940–1942, aby wyraźnie zwiększyć się w dwóch końcowych latach wojny. Istotnym elementem działalności ośrodka był też wspomniany eksternistyczny sposób nauki. Uczący się w ten sposób stanowili 35% wszystkich uczniów związanych z działalnością placówki. Warto podkreślić, że Ośrodek „Unii” zapewniał w czasie okupacji, wbrew tradycji szkoły przedwojennej, możliwość uczenia się również chłopcom³⁶. Systematyczny wzrost liczby uczestników tajnego nauczania zaburza nieco wspomniana wcześniej niepewna sytuacja z jesieni 1940 i wiosny 1941 r. Widać też wyraźny, dwukrotny wzrost liczby uczących się od jesieni 1942 r., kiedy ośrodek rozwijał się organizacyjnie wraz z całym systemem szkolnictwa konspiracyjnego w mieście. W przypadku Ośrodka „Unii” stosowana była daleko posunięta ostrożność w prowadzeniu kompletów, co mogło wpłynąć na jego mniejszy zasięg społeczny³⁷ i nie dawało mu tak silnej pozycji, jaką miał Ośrodek „Zamoyskiego” oraz tak korzystnych warunków tajnej oświaty, jaką prowadzono pod osłoną oficjalnie działającej szkoły urszulanek³⁸. Pomimo zawirowań w ciągłości nauki konspiracyjnej, specyfiką działalności wszystkich ośrodków tajnego nauczania, również tego przy „Unii”, było utrzymanie jej przez cały okres okupacji. W ocenie tego zjawiska podkreśla się przede wszystkim fakt coraz sprawniejszego funkcjonowania jej struktur konspiracyjnych, ale z drugiej strony także przyjęcie takiej formy oporu wobec przedłużającej się okupacji. Ogólną tendencję wzrostu liczby uczestników tajnego nauczania łączy się z porzuceniem nadziei na szybki koniec wojny po klęsce Francji i zastosowaniem długofalowego planu przetrwania³⁹. Przyjęcie takich założeń wymagało od nauczycieli i uczniów

³⁵ Ibidem.

³⁶ Miało to związek z rozszerzaniem się kręgu tajnej oświaty na członków rodzin i znajomych uczennic (chłopcy uczący się przy ośrodku w r. szk. 1939/1940 – 2; 1940/1941 – 4; 1941/1942 – b.d.; 1942/1943 – 16, 1943/1944 – 26). WBP ZB, rkps 2220, k. 12, 15, 19, 24, 28.

³⁷ M. Słowikowski, *Z tajnego szkolnictwa w Lublinie*, s. 181.

³⁸ Urszulanki uzyskały od władz okupacyjnych zgodę na zorganizowanie szkół zawodowych: Prywatnej Szkoły Gospodarstwa Domowego w 1941 r., a Szkoły Hotelarskiej w 1942 r. *Jubileuszowe spotkania z historią. Spotkanie 12 – Tajne nauczanie*, oprac. A. Witkowska;

https://www.osu.pl/uploadfiles/wspolnoty/lublin/spotk_z_historia/jub_spotk_12.html [12.06.2022].

³⁹ J. Chrobaczyński, *Źródła i motywy konspiracyjnego szkolnictwa 1939–1945*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie. Prace Historyczne XVII” 1995, z. 167, s. 73.

zerwania z tymczasowością i podjęcia rozwiązań systemowych dla pozyskania trwałych efektów nauki konspiracyjnej.

Warunki pracy dydaktycznej w tak trudnych warunkach okupacyjnych wymagały od nauczycieli samodzielnego szukania rozwiązań metodycznych. Z wiadomych względów dominowała w tajnym kształceniu metoda podająca, ale była ona przełamywana – w miarę możliwości – formami aktywizującymi. Zasadą podstawową było utrzymanie wytycznych przyjętych w tajnym nauczaniu, aby zrealizować przedwojenny program nauczania w wymiarze przynajmniej 50% godzin lekcyjnych. Sam sposób pracy zależał już od praktycznych możliwości kontaktu z nauczycielem. Czasami stosowano tylko tzw. metodę łańcuszkową, w której nauczyciel uczył najzdolniejszych, od których zależało przekazywanie wiadomości dalej. W miarę możliwości korzystano z materiału doświadczalnego na lekcjach biologii, wykorzystywano też drobne przyrządy do ćwiczeń chemicznych i fizycznych. Przy tak dużych wymaganiach samodzielności w nauce, podstawą uczenia się były metodycznie przygotowane podręczniki (do historii czy geografii)⁴⁰. Jak odnotowano w sprawozdaniu z 1946 r., przy Ośrodku „Unii” z podręczników korzystano w wystarczającym stopniu, stosując metody zindywidualizowane i „dużo samouctwa pod kierunkiem”⁴¹. Pomocą służył księgozbiór szkolny i środki dydaktyczne, zabezpieczone w pewnym stopniu przez nauczycielki w maju 1940 r.⁴² Wspomagano się też zbiorami zakonspirowanej czytelnicy przy ul. Koziej, a od 1942 r. – materiałami dydaktycznymi pozyskanymi za pośrednictwem Biura Okręgowego Oświaty i Kultury⁴³. Informowanie uczniów o postępach w nauce odbywało się z zachowaniem wszelkich zasad dyskrecji (ustnie i indywidualnie), a rejestracja ocen – za pomocą zapisu szyfrowego.

Bezpieczne funkcjonowanie kompletów wymagało zachowania zasad konspiracji, czyli kontaktowania się tylko w obrębie swojej grupy kształcenia i ze zmienianiem miejsca nauki. Konieczność zmiany miejsca wynikała z zasad bezpieczeństwa, ale też z założenia dydaktycznego, jakim było prowadzenie nauczania przez nauczycieli przedmiotowych. Komplety ośrodka „Unii” stosowały taką właśnie rotację miejsc w punktach zlokalizowanych m.in. przy ulicach:

⁴⁰ Specjalny podręcznik do geografii opracowała A. Chałubińska. Odbity na powielaczu służył pomocą w nauce na tajnych kompletach. WBP ZB, rkps 2220, k. 17; E. Krawczyk, *O tajnym nauczaniu w Lublinie*, s. 122.

⁴¹ AAN, MO, zesp. 283, sygn. 7509, k. 99.

⁴² Część tych materiałów, ukrywana przez A. Chałubińską, służyła jako pomoc w tajnym nauczaniu. ASUL, zesp. III Państwowa Szkoła Ogólnokształcąca stopnia podstawowego i licealnego im. Unii Lubelskiej w Lublinie lata 1948–1953, sygn. 001/4, Protokoły Rady Pedagogicznej 1948–1950, Protokół posiedzenia Rady Pedagogicznej z dnia 9 czerwca 1948 roku, k. 98.

⁴³ J. Mally, *Ze wspomnień dyrektorki*, s. 69.

Niecałej, Staszica, Bernardyńskiej⁴⁴. W każdym przypadku opracowywany był plan zastępczy na wypadek rewizji, często poprzez obserwację otoczenia przez członków rodziny bądź przez pozorowanie zajęć czy usług zastępczych. Kamuflaż i środki ostrożności stosowano też w drodze na tajne lekcje za pomocą odpowiedniego stroju i ukrywania materiałów wśród sprawunków. Wszystkie te elementy konspiracyjnej organizacji nauki zgodne były z ogólnymi wytycznymi co do zachowania się uczniów i nauczycieli w trakcie pracy na tajnych kompletach⁴⁵. Zostawiły one w pamięci dawnych uczennic niezatarte wrażenia z tamtych czasów – życia w ciągłym niebezpieczeństwie, zagrożenia łapanką czy aresztowaniem. Pomimo przyjętych reguł postępowania, stres wywoływał nieprzewidywalne reakcje, które mogły sprowadzić na całą grupę kłopoty, jak np. biegnięcie pod wpływem strachu do punktu umówionego na lekcje. Mogło ono niepotrzebnie zwrócić uwagę, sprowadzając zagrożenie na uczniów i nauczycieli. Przekonała się o tym jedna z uczestniczek tajnych kompletów gimnazjalnych, która za taką ucieczkę z miejsca łapanki została mocno skarcona przez nauczycielkę⁴⁶. Wszystkich jednak łączyło wspólne przeżywanie niebezpieczeństwa i solidarność w walce z okupantem, a „wiedza i nauka stały się wyrazem wolności”⁴⁷. Nauka konspiracyjna oparta była na wzajemnym zaufaniu i wysokim poczuciu uczciwości ze strony uczniów, wywołanym przez warunki okupacyjne. „Wychowywało życie, wspólne przeżycia, trudności”, jak zanotowała J. Mally w swojej relacji o tajnych kompletach⁴⁸.

Rozwój ośrodka tajnego nauczania przy Gimnazjum i Liceum im. Unii Lubelskiej w dużej mierze zależał od grupy nauczycieli zaangażowanych w konspiracyjną oświatę. Wraz z rozwojem ośrodka, który obejmował coraz szersze kręgi młodzieży, w kolejnych latach wojny powiększało się grono nauczycieli (od trzech w 1939 r. do kilkunastu w końcowym roku okupacji)⁴⁹. Imienny wykaz nauczycieli tajnego nauczania przy Ośrodku „Unii” przedstawiono w zestawieniu tabelarycznym.

⁴⁴ *Wspomnienia nauczycieli*, s. 42. *Tajne komplety w czasie wojny – Krystyna Płatakis-Rysak – fragment relacji świadka historii* [tekst], <https://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/publication/134432/edition/128340/content> [12.06.2022].

⁴⁵ AAN, MO, zesp. 1325, Delegatura Rządu RP na Kraj 1940–1945, sygn. 202/VII–1, Departament Oświaty – Instrukcje, Wskazówki praktyczne, k. 1–1a.

⁴⁶ K. Czarniawska-Kędzior, *Ze wspomnień wychowanki*, [w] *75 lat Gimnazjum i Liceum im. Unii Lubelskiej w Lublinie 1921–1991. Wspomnienia wychowanków i pracowników Szkoły*, red. Z. Boreczek i in., Lublin 1996, s. 24.

⁴⁷ A. Kruszevska-Kudelska, *Szkoło, szkoło...*, [w] *75 lat*, s. 18.

⁴⁸ WSB ZB, rkps 2220, k. 16.

⁴⁹ W okresie między 1939/1940 a 1941/1942 – 10 nauczycieli; w r. szk. 1942/1943 – 12; 1943/1944 – 17. AAN, MO, zesp. 283, sygn. 7509, k. 99.

Tabela 3. Nauczyciele tajnego nauczania przy Ośrodku „Unii” w latach 1939–1944

Lp.	Nazwisko i imię	Przedmiot	Okres działalności w tajnych kompletach/nauczaniu jednostkowym (od 0 do 5 lat)	Uwagi*
Nauczyciele zaangażowani w tajne nauczanie na podstawie wykazu z 1946 r. oraz spisu z 1994 r.**				
1.	T[?]ułodziecki NN***	brak danych	6 miesięcy	–
2.	<i>Derecka Zofia</i>	język polski, historia	6 miesięcy	–
3.	<i>Miernowski Stanisław</i>	matematyka, fizyka	6 m-cy/ 4 lata i 8 m-cy	–
4.	<i>[Piórkowska Aleksandra]</i>	język łaciński	1 rok	+
5.	<i>[Wilgat Tadeusz]</i>	geografia	1 rok	+
6.	<i>[Helman Witalia]</i>	język francuski	1 rok i 5 m-cy	+
7.	<i>Borowska Zofia</i>	brak danych	–/2 lata	–
8.	Izdebski Stanisław****	matematyka	2 lata	+
9.	<i>[Zajchowska Stanisława]</i>	geografia	2 lata	+
10.	<i>[Kruszevska Zofia]</i>	język polski	2 lata i 5 m-cy	+
11.	<i>Anaskiewicz Feliks</i>	język polski, historia	3 lata	–
12.	<i>[Jaworowski Antoni, ks.]</i>	religia	3 lata i 5 m-cy	+
13.	<i>[Izdebska Janina]</i>	język polski, język niemiecki	4 lata	+
14.	<i>Mielnik Konstanty</i>	matematyka	4 lata i 4 m-ce	–
15.	<i>[Zubrzycka Maria [Pawelec]]</i>	język francuski	4 lata i 6 m-cy	+
16.	<i>[Strojnowska Zinajda]</i>	język francuski, język niemiecki	4 lata i 6 m-cy	+
17.	<i>[Borowiecka Helena [Piaskowska]]</i>	fizyka, chemia	4 lata i 6 m-cy	+
18.	<i>[Krüger Zofia]</i>	matematyka	4 lata i 6 m-cy	+
19.	<i>[Paciorek Alojzy]</i>	fizyka, chemia	4 lata i 8 m-cy	–
20.	<i>[Chalubińska Aniela]</i>	geografia	4 lata i 8 m-cy	+
21.	<i>[Mally Janina]</i>	historia, język polski, język łaciński	4 lata i 8 m-cy	+
22.	<i>[Odroń Jan]</i>	język łaciński, język grecki	4 lata i 8 m-cy	+
23.	<i>[Pliszczyńska Janina]</i>	język łaciński	4 lata i 8 m-cy	+
24.	<i>Mościcki Michał</i>	biologia	4 lata i 8 m-cy	–
25.	<i>[Wółoska Halina]</i>	biologia	4 lata i 8 m-cy	+
Pozostali nauczyciele zaangażowani w tajne nauczanie na podstawie spisu z 1994 r.*****				
1.	Eustachiewicz Lesław	język niemiecki, historia, język łaciński	brak danych	–
2.	Helman Wiktor	matematyka	brak danych	+
3.	Madaj Jan	historia, język łaciński	brak danych	+
4.	Marczewska Róża	algebra, fizyka, chemia	brak danych	–
5.	Mazurek Piotr, ks.	religia	brak danych	+
6.	Santocki Eugeniusz	język polski, historia	brak danych	–
7.	Sławińska Adela	język łaciński	brak danych	+

8.	Sommer Adela	język polski	brak danych	+
9.	Szewczyk Roman	język francuski	brak danych	+
10.	Śliwińska [prawdopodobnie Popiel Helena]	język łaciński	brak danych	+

* W kolumnie zaznaczono fakt odnotowania nazwisk 25 nauczycieli (wraz z nazwiskiem ks. Mirewicza przy nauce religii) tajnego nauczania we wspomnieniach J. Mally. Różnice wynikły zapewne z faktu, że spis ten odnotowywał stan kadry tylko z r. szk. 1943/1944. J. Mally zaznaczyła, które z nauczycielek pracowały z młodzieżą już od 1939 r. (H. Borowiecka, H. Wołoska, M. Zubrzycka, A. Chałubińska, Z. Krügerówna, Z. Strojnowska, J. Mally, W. Helmanowa). WBP ZB, rkps 2220, k. 28–29.

** W nawiasach wymieniono nazwiska (kursywa) związane z tajnym nauczaniem, zaznaczone zarówno w wykazie ankietowym 1946 r. (z podaniem okresu zaangażowania w tajne nauczanie), jak i w spisie nauczycieli z 1994 r., z zaznaczeniem ich udziału w tajnym nauczaniu. Pozostałe nazwiska (kursywa) występują w wykazie ankietowym 1946 r. i w spisie z 1994 r. (bez zaznaczenia udziału w tajnym nauczaniu). Spośród pozostających poza zapisem kursywą dwóch nazwisk tylko Stanisława Izdebskiego wspomina J. Mally w swojej relacji.

*** Nauczyciel o nieustalonych personaliach, zmarły w 1940 r. wskutek przeżyć wojennych.

**** Stanisław Izdebski (ur. 1882), nacelnik i wizytator szkół średnich w KOSL w okresie przedwojennym, zarządzał w latach 1942–1944 ośrodkiem tajnego nauczania w Kijanach (określonym przez J. Mally jako filia Ośrodka „Unii”, gdzie uczyło się między 1941 a 1942 r. od 4 do 11 uczniów). *Stanisław Izdebski, „Rocznik Ogniska Nauczycielskiego w Lublinie” 1971, t. 3, s. 383–385; Sprawozdanie Dyrekcji za rok szkolny 1947/48 z uwzględnieniem okresu 1939–1947, Lublin 1948, s. 62; WBP ZB, rkps 2220, k. 36.*

***** Nazwiska wymienione tylko w spisie nauczycieli szkoły z 1994 r., z zaznaczeniem ich udziału w tajnym nauczaniu.

Znak „+” oznacza, że nazwisko zostało wymienione we wspomnieniach, znak „-” oznacza, że nie zostało wymienione we wspomnieniach. Formularz ankietowy z 1946 r., zachowany w zbiorach AAN, zestawia dane z okresu od 15.06.1939 do 15.06.1946 i zawiera nazwiska 38 nauczycieli zatrudnionych w szkole, z czego przy 25 podaje okres zaangażowania w tajne nauczanie. Opracowanie własne na podst. AAN, MO, zesp. 283, sygn. 7509, k. 102; *Nauczyciele 1921–1991, [w] 70 lat, s. 116–122; WBP ZB, rkps 2220, k. 28–29.*

Skompletowana na podstawie trzech różnych źródeł informacji lista nauczycieli zajmujących się nauką konspiracyjną przy Ośrodku „Unii” obejmuje łącznie grupę 36 nauczycieli⁵⁰. Porównując wykaz nauczycieli zaangażowanych w naukę w warunkach okupacyjnych z 1946 r. ze spisem opracowanym na podstawie akt osobowych nauczycieli, widać, że liczby te są porównywalne, choć wykazują nieznaczne różnice w składzie personalnym⁵¹. Rozbieżności wynikają przede wszystkim z faktu przygotowania wykazu ankietowego zgodnie ze stanem zatrudnienia w 1946 r. i podawania w niektórych przypadkach informa-

⁵⁰ Wraz z nazwiskiem ks. Mirewicza, wymienionym przez J. Mally jako nauczyciel religii. Prawdopodobnie chodzi o związanego z Lublinem jezuitę Jerzego Mirewicza, właściwie: Bronisława Wójcika (1909–1996). Zob. https://pl.wikipedia.org/wiki/Jerzy_Mirewicz [10.06.2022].

⁵¹ W spisie z 1994 r. nauczycieli pracujących w szkole zaznaczono przy 27 nazwiskach fakt brania udziału w tajnym nauczaniu. O czterech z nich nie wspomina J. Mally w swoich wspomnieniach (A. Paciorek, L. Eustachiewicz, R. Marczevska, E. Santocki), notuje jednak nazwisko S. Izdebskiego. *Nauczyciele 1921–1991, [w] 70 lat, s. 116–122; WBP ZS, rkps 2220, k. 28–29.*

cji o tajnym nauczaniu przez przełożoną szkoły na podstawie posiadanej przez nią wiedzy. Źródła przynoszące informacje o udziale nauczycieli w tajnym nauczaniu uzupełniają się jednak wzajemnie. Analiza spisów osobowych nasuwa refleksję nad zróżnicowaniem środowiska nauczycielskiego, zaangażowanego w proces oświaty konspiracyjnej pod różnymi względami. Z Ośrodkiem „Unii” związani byli zarówno przedwojenni nauczyciele tej szkoły, którzy stanowili ok 40% jego kadry, jak i należący do zespołów innych ośrodków tajnego nauczania. Kwestia niejednorodności tej grupy nauczycieli wynika z pozyskiwania do nauki na tajnych kompletach początkowo członków dawnej kadry szkolnej jako osób znanych i zaufanych. Wraz z intensyfikacją działań nadzorczych nad oświatą w okręgu lubelskim i wzrostem liczby uczniów objętych taką nauką, do grupy nauczycieli przedwojennych dołączali inni, w miarę pojawiających się potrzeb. Część osób z tej listy uzyskała też po latach formalne potwierdzenie udziału w pracy oświatowej w czasie okupacji i uczestniczyła w inicjatywach upamiętniających ruch tajnego nauczania⁵².

Pamiętać trzeba, że nauka na tajnych kompletach nie miała charakteru czysto hierarchicznego, ale dopuszczała z powodów praktycznych większą elastyczność w wymianie kadry w razie zaistniałych potrzeb. Podobnie jak z nauki przy Ośrodku nie korzystały tylko uczennice dawnej szkoły, tak i nie były one uczone tylko przez swoich dawnych nauczycieli. Podobna sytuacja miała miejsce w Ośrodku tzw. Zamoyskiego, gdzie nauka prowadzona była siłami własnej kadry w ok. 37%, w pozostałej części uzupełnianej przez nauczycieli innych szkół, m.in. z Ośrodka „Unii”⁵³. Wspomaganie się ośrodków przy wymianie kadrowej widać na przykładzie działania poszczególnych nauczycieli, o których zachowały się relacje wspomnieniowe. Z grupą nauczycieli Ośrodka „Zamoyski” związana była Maria Pawelec (z d. Zubrzycka), nauczycielka języka francuskiego w środowisku „unijnym”, angażowana do przeprowadzania egzaminów z tego przedmiotu⁵⁴. O udzielaniu lekcji geografii poza środowiskiem Gimnazjum i Liceum im. Unii Lubelskiej wspominała też A. Chałubińska w swojej relacji⁵⁵.

⁵² Chodzi o listę sporządzoną na podstawie orzeczeń komisji weryfikacyjnych z lat 1945–1947; zaświadczeń Kuratorium Oświaty i Wychowania z lat 1976–1986 czy zgłoszeń na I Zjazd Byłych Nauczycieli Tajnego Nauczania w Lublinie w 1985 r. Na liście znaleźli się: H. Borowiecka, A. Chałubińska, W. Helman, S. Izdebski, A. Jaworowski, J. Mally, J. Odroń, A. Paciorek, A. Pachwatko-Piórkowska, H. Popiel-Śliwińska, E. Santocki. *Lista nauczycieli Lubelszczyzny biorących udział w tajnym nauczaniu w zakresie szkolnictwa średniego i powszechnego w latach 1939–1944*, [w] *Z działalności nauczycieli tajnego nauczania na Lubelszczyźnie*, red. P. Pruss i in., Warszawa 1989, s. 87–114.

⁵³ M. Giermakowski, *Szkoła im. Hetmana Jana Zamoyskiego*, s. 121.

⁵⁴ A. Paciorek, *Nasz Ośrodek Tajnego Nauczania*, [w] *50 lat Gimnazjum i Liceum imienia Jana Zamoyskiego w Lublinie 1915–1965*, oprac. i red. B. Zimmer, Lublin 1967, s. 157.

⁵⁵ *Wspomnienia nauczycieli tajnego nauczania*, oprac. P. Pruss, B. Zimmer, H. Metera, [w] *Ocalić od zapomnienia. Tajna oświata w Lubelskiem 1939–1944*, Lublin 2002, s. 44.

W efekcie wzajemnego wspomagania się kadrą uczniowie Ośrodka „Unii” trafiali na naukę do nauczycieli z różnych szkół, jak np. Teresa Buk-Szmigielska, która program I klasy gimnazjum przerabiała w komplecie zorganizowanym przez nauczycielkę Gimnazjum Waławy Arciszowej – Marię Królikowską-Załużską⁵⁶, czy Jolanta Marta Strawińska-Krzyżanowska – uczestniczka kompletu Eugeniusza Santockiego przy Gimnazjum i Liceum im. Jana Zamoyskiego⁵⁷.

We wspomnieniach i relacjach z tamtych lat absolwentek szkoły zauważalna jest pamięć o tajnym nauczaniu i zasługach, jakie przypisują swoim nauczycielom konspiracyjnych kompletów.

Znaczenie kontynuowania nauki w czasie okupacji ujawniło się po zakończeniu działań wojennych. Po wznowieniu lekcji na jesieni 1944 r., w gimnazjach i liceach znalazła się bowiem młodzież w dużym stopniu biorąca udziału w tajnych kompletach. Oblicza się, że w niektórych klasach liczba takich uczniów stanowiła ponad 50% ogółu⁵⁸. W tych pierwszych latach powojennych znalazło się też w szkole dużo młodzieży starszej rocznikowo⁵⁹. Z myślą o takich uczniach stworzono różne możliwości nadrobienia zaległości edukacyjnych, organizując przyspieszone kursy: dla liceum (jeden rok), a dla gimnazjum tzw. klasy wiejskie (dwa lata). Wobec takich uczniów zastosowano też specjalny program edukacyjny i wychowawczy. Po zdiagnozowaniu braków w wiedzy przedmiotowej, przyjęto w szkole plan ich nadrobienia przez zwiększenie wymiaru liczby niektórych godzin lekcyjnych (szczególnie dotyczyło to historii i geografii)⁶⁰. Braki wojenne uzupełniano i w kolejnym roku szkolnym wraz z odbudowywaniem systemu wartości zachwianego przez wojnę przez rozwijanie w uczniach zasad moralnych⁶¹. Trudne warunki materialne, kiedy brakowało podstawowych elementów wyposażenia, opału czy oświetlenia, nie przysłoniły entuzjazmu z powrotu do szkoły. „Uczyłyśmy się jak szalone” – przekazała

⁵⁶ Nauczycielka języka polskiego w latach 1924–1939. B. Kalinowska-Witek, *Kartka z dziejów oświaty lubelskiej. Prywatne Żeńskie Gimnazjum i Liceum Ogólnokształcące Waławy Arciszowej w Lublinie (1912–1949)*, Lublin 2012, s. 202; *Wspomnienia nauczycieli*, s. 41.

⁵⁷ *Wspomnienia nauczycieli*, s. 93.

⁵⁸ W przypadku Lublina wykazano, że w 12 szkołach średnich (w wykazie brakuje danych o Gimnazjum i Liceum im. Unii Lubelskiej) w listopadzie 1944 r. znalazło się 424 uczniów – uczestników byłych tajnych kompletów. E. Olszewski, *Szkolnictwo polskie na Lubelszczyźnie*, s. 107.

⁵⁹ K. Czyż-Wilgat, M. Dąbkowska, D. Podobińska-Riabinin, *Dzieje Unii*, s. 81.

⁶⁰ APL, zesp. 702, KOSL, sygn. 288, III Państwowe Liceum i Gimnazjum im. Unii Lubelskiej w Lublinie – materiały dotyczące organizacji i działalności 1944–1945, Sprawozdanie z organizacji r. szk. 1944/1945. D. Ilość godzin tygodniowo, k. 19–20.

⁶¹ APL, zesp. 702, KOSL, sygn. 289, III Państwowe Liceum i Gimnazjum im. Unii Lubelskiej w Lublinie – materiały dotyczące organizacji i działalności 1946–1947, Sprawozdanie roczne III Państwowego Liceum i Gimnazjum im. Unii Lubelskiej w Lublinie r. szk. 1945/46, k. 117.

jedna z absolwentek, oddając tym samym atmosferę tamtych lat⁶². Liczba osób, które uzyskały przy Ośrodku „Unii” świadectwa dojrzałości jako efekt końcowy tajnego nauczania wyniosła 45, świadectwa ukończenia gimnazjum otrzymały 74⁶³. Liczby te nie oddają w pełni mechanizmu działania tajnych kompletów, skali podejmowanego ryzyka czy poziomu strachu w momentach zagrożenia dekonspiracją. Patrząc przez pryzmat danych statystycznych, warto starać się dotrzeć do istoty tajnego ruchu oświatowego, który nieprzerwanie dostarczał uczniom w okresie okupacji bodźców dających nadzieję na przetrwanie.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych w Warszawie

zesp. 283, Ministerstwo Oświaty w Warszawie 1944–1966, sygn. 7509, Szkolnictwo polskie jawne i tajne w okresie wojny i okupacji – ankieta – szkoły ogólnokształcące w woj. lubelskim 1946, Szkolnictwo polskie jawne i tajne w okresie wojny i okupacji: III Państwowe Liceum i Gimnazjum im. Unii Lubelskiej;

zesp. 1325, Delegatura Rządu RP na Kraj 1940–1945, sygn. 202/VII–1, Departament Oświaty – Instrukcje, Wskazówki praktyczne.

Archiwum Państwowe w Lublinie, zesp. 702, Kuratorium Okręgu Szkolnego Lubelskiego w Lublinie, [1912–1943] 1944–1950 [1952]

sygn. 231, Tajne nauczanie w czasie okupacji gimnazjum „Unia Lubelska”, „Zamoyski”, „ss. Urszulanki”, „Biskupie” 1944–1946;

sygn. 288, III Państwowe Liceum i Gimnazjum im. Unii Lubelskiej w Lublinie – materiały dotyczące organizacji i działalności 1944–1945, Sprawozdanie z organizacji r. szk. 1944/1945. D. Ilość godzin tygodniowo;

sygn. 289, III Państwowe Liceum i Gimnazjum im. Unii Lubelskiej w Lublinie – materiały dotyczące organizacji i działalności 1946–1947, Sprawozdanie roczne III Państwowego Liceum i Gimnazjum im. Unii Lubelskiej w Lublinie, r. szk. 1945/46.

Archiwum Szkolne III Liceum Ogólnokształcącego im. Unii Lubelskiej w Lublinie

zesp. Państwowe Gimnazjum Żeńskie im. Unii Lubelskiej w Lublinie lata 1921–1937, nr teczeki 0704/3, Kroniki szkolne, opracowania, monografie [Historia szkoły z lat 1921–1934] 1935, J. Firewiczowa, *Historia szkoły*, s. 1–14;

⁶² A. Kruszevska-Kudelska, *Szkolo, szkolo...*, s. 21.

⁶³ Wydano też 147 świadectw ukończenia poszczególnych klas. APL, zesp. 702, KOSL, sygn. 231, Tajne nauczanie w czasie okupacji gimnazjum „Unia Lubelska”, „Zamoyski”, „ss. Urszulanki”, „Biskupie” 1944–1946, k. 5–26.

- zesp. Szkoła Podstawowa i III Liceum Ogólnokształcące im. Unii Lubelskiej w Lublinie lata 1953–1966, sygn. 0704/108, Wspomnienia absolwentek szkoły z lat 1921–1936, t. 2: 1980–1987, J. Bagińska, *Szkoła za dyrekcji p. Jadwigi Firewiczowej w latach 1930–1936*, s. 189–196;
- zesp. III Państwowa Szkoła Ogólnokształcąca stopnia podstawowego i licealnego im. Unii Lubelskiej w Lublinie lata 1948–1953, sygn. 001/4, Protokoły Rady Pedagogicznej 1948–1950, Protokół posiedzenia Rady Pedagogicznej z dnia 9 czerwca 1948 roku.
- Biblioteka Uniwersytecka KUL, Oddział Zbiorów Specjalnych, Sekcja Rękopisów
- Harcerski Zastęp Wędrowniczek: pełnione służby w latach okupacji 1939–1944. Relacje i wspomnienia, rkps 3229, teczka 2, Dudówna-Kamińska Helena pseud. „Danka”, *Moja harcerska służba*, k. 378–385.
- Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. Hieronima Łopacińskiego, Czytelnia Zbiorów Specjalnych
- rkps 2220, J. Mally, *Ze wspomnień dyrektorki III Państwowego Liceum i Gimnazjum im. Unii Lubelskiej w Lublinie 1939–1944*.

Źródła drukowane

- Absolwenci 1927–1991*, [w] *70 lat Gimnazjum i Liceum im. Unii lubelskiej w Lublinie. 1921–1991*, red. E. Zawadzka-Mazurek, Lublin 1994, s. 125–171.
- Boreczek K.A., *Pro Memoria*, [w] *Okruchy pamięci. 80 lat Gimnazjum i Liceum im. Unii Lubelskiej w Lublinie 1921–2001. Ze wspomnień wychowanków i pracowników*, red. B. Kasperek, E. Zawadzka-Mazurek, K. Boreczek, Lublin 2001, s. 134–135.
- Czarniawska-Kędzior K., *Ze wspomnień wychowanki*, [w] *75 lat Gimnazjum i Liceum im. Unii Lubelskiej w Lublinie 1921–1991. Wspomnienia wychowanków i pracowników Szkoły*, red. Z. Boreczek i in., Lublin 1996, s. 24–29.
- Góra A., *My unitki*, [w] *Unitów portret własny. Rozmowy z nauczycielami-emerytami, absolwentami, sympatykami III Liceum Ogólnokształcącego im. Unii Lubelskiej w Lublinie z okazji 90-lecia Szkoły*, oprac. B. Brożek, A. Kiedrzynek, [Lublin 1992], s. 134–146.
- Kruszewska-Kudelska A., *Szkoło, szkoło...*, [w] *75 lat Gimnazjum i Liceum im. Unii Lubelskiej w Lublinie 1921–1991. Wspomnienia wychowanków i pracowników Szkoły*, red. Z. Boreczek i in., Lublin 1996, s. 17–23.
- Krzymowska A., *Szkoła patriotyzmu*, [w] *Okruchy pamięci. 80 lat Gimnazjum i Liceum im. Unii Lubelskiej w Lublinie 1921–2001. Ze wspomnień wychowanków i pracowników*, red. B. Kasperek, E. Zawadzka-Mazurek, K. Boreczek, Lublin 2001, s. 25–27.

- Mally J., *Ze wspomnień dyrektorki III Państwowego Liceum i Gimnazjum im. Unii Lubelskiej w Lublinie 1939–1944*, [w] *70 lat Gimnazjum i Liceum im. Unii lubelskiej w Lublinie. 1921–1991*, red. E. Zawadzka-Mazurek, Lublin 1994, s. 57–74.
- Nauczyciele 1921–1991*, [w] *70 lat Gimnazjum i Liceum im. Unii lubelskiej w Lublinie. 1921–1991*, Lublin 1994, s. 116–122.
- Sprawozdanie Dyrekcji za rok szkolny 1947/48 z uwzględnieniem okresu 1939–1947*, Lublin 1948.
- Świadectwa ukończenia gimnazjum: 1940–1944 (okres tajnego nauczania)*, [w] *70 lat Gimnazjum i Liceum im. Unii lubelskiej w Lublinie. 1921–1991*, red. E. Zawadzka-Mazurek, Lublin 1994, s. 168–169.
- Witkowska S., *Wspomnienia o harcerkach z tamtych lat... 1939–1944*, [w] *Harcerki z tamtych lat... 1939–1945*, red. S.J. Dąbrowski, Lublin [2014], s. 64–79.
- Wspomnienia nauczycieli tajnego nauczania*, oprac. P. Pruss, B. Zimmer, H. Mettera, [w] *Ocalić od zapomnienia. Tajna oświata w Lubelskiem 1939–1944*, Lublin 2002, s. 33–102.

Opracowania

- Chrobaczyński J., *Źródła i motywy konspiracyjnego szkolnictwa 1939–1945*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie. Prace Historyczne XVII” 1995, z. 167, s. 69–87.
- Czyż-Wilgat K., Dąbkowska M., Podobińska-Riabinin D., *Dzieje Unii z lat 1937–1948 kierowanej przez Janinę Mally*, [w] *70 lat Gimnazjum i Liceum im. Unii lubelskiej w Lublinie. 1921–1991*, red. E. Zawadzka-Mazurek, Lublin 1994, s. 75–89.
- Doroszewski J., *Słownik biograficzny nauczycieli m. Lublina w latach 1918–1939*, Lublin 2007.
- Doroszewski J., *Szkice z dziejów szkolnictwa na Lubelszczyźnie w latach okupacji niemieckiej*, Lublin 2010.
- Firewiczowa J., *Próby realizacji programu wychowania obywatelsko-państwowego w Gimn[azjum] Żeńskim im. Unji Lubelskiej w Lublinie*, „Dziennik Urzędowy Kuratorium Okręgu Szkolnego Lubelskiego” 1932, t. 4, nr 1(37), s. 9–12.
- Giermakowski M., *Szkoła im. Hetmana Jana Zamoyskiego w Lublinie w latach 1915–1990. Przemiany organizacyjne, programowe, dydaktyczne i kadrowe*, Lublin 1995.
- Grabowski W., *Polska Tajna Administracja Cywilna 1940–1945*, Warszawa 2003.
- Januszajk[!]is-Połeciowa D., [Biogram], [w] *70 lat Gimnazjum i Liceum im. Unii lubelskiej w Lublinie. 1921–1991*, red. E. Zawadzka-Mazurek, Lublin 1994, s. 74.

- Kalendarium życia s. Bożeny Szerwentke OSU*, oprac. S. Knapczyk, [w] B. Szerwentke, *Zawierzyłam miłości, Wybór z notatek*, Warszawa 2000, s. 367–377.
- Kalinowska-Witek B., *Kartka z dziejów oświaty lubelskiej. Prywatne Żeńskie Gimnazjum i Liceum Ogólnokształcące Wacławy Arciszowej w Lublinie (1912–1949)*, Lublin 2012.
- Kłapeć J., *Działalność szpitala Polskiego Czerwonego Krzyża „Unia” w Lublinie w latach 1939–1941*, „Res Historica” 2002, z. 15, s. 141–149.
- Kłapeć J., *W okresie okupacji niemieckiej w latach 1939–1944*, [w] *Lublin. 700 lat dziejów miasta*, red. G. Figiel, R. Szczygieł, W. Śladkowski, Lublin 2017, s. 255–280.
- Krawczyk E., *O tajnym nauczaniu w Lublinie w zakresie szkoły średniej ogólnokształcącej w latach okupacji hitlerowskiej*, „Rocznik Ogniska Nauczycielskiego w Lublinie” 1969, t. 2, s. 117–131.
- Olszewski E., *Szkolnictwo polskie na Lubelszczyźnie w świetle sprawozdań Departamentu Oświaty i Kultury Delegatury Rządu na Kraj*, „Rocznik Ogniska Nauczycielskiego w Lublinie” 1969, t. 2, s. 85–116.
- Paciorek A., *Nasz Ośrodek Tajnego Nauczania*, [w] *50 lat Gimnazjum i Liceum imienia Jana Zamoyskiego w Lublinie 1915–1965*, oprac. i red. B. Zimmer, Lublin 1967, s. 156–173.
- Rękas A., *Państwowe Gimnazjum Żeńskie im. Unii Lubelskiej w latach 1921–1939*, [w] *70 lat Gimnazjum i Liceum im. Unii lubelskiej w Lublinie. 1921–1991*, red. E. Zawadzka-Mazurek, Lublin 1994, s. 7–56.
- Santocki E., *Lista nauczycieli Lubelszczyzny biorących udział w tajnym nauczaniu w zakresie szkolnictwa średniego i powszechnego w latach 1939–1944*, [w] *Z działalności nauczycieli tajnego nauczania na Lubelszczyźnie*, red. P. Pruss i in., Warszawa 1989, s. 87–114.
- Słowikowski M., *Z tajnego szkolnictwa w Lublinie (1940–1944)*, „Rocznik Ogniska Nauczycielskiego w Lublinie” 1974, t. 4, s. 175–183.
- Stanisław Izdebski, „Rocznik Ogniska Nauczycielskiego w Lublinie” 1971, t. 3, s. 383–385.
- Wierzchowska-Konera B., *Sieć szkolnictwa średniego ogólnokształcącego w województwie lubelskim w latach 1918–1939*, [w] *Szkolnictwo Lubelszczyzny w XVIII–XX wieku. Studia i rozprawy*, red. R. Kucha, Lublin 1993, s. 101–130.
- Witkowska S., *W hołdzie pomordowanym pokłonem głębokim tym, które przeżyły...*, [w] *Harcerki z tamtych lat... 1939–1945*, red. S.J. Dąbrowski, Lublin [2014], s. 96–111.
- Zarys dziejów Związku Nauczycielstwa Polskiego na Lubelszczyźnie w latach 1905–1985*, red. J. Doroszewski i in., Lublin 1988.

Zasoby internetowe

<https://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/publication/119246/edition/113562/content> [10.06.2022].

<https://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/publication/122981/edition/117177/content> [1.06.2022].

<https://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/publication/134432/edition/128340/content> [12.06.2022].

https://pl.wikipedia.org/wiki/Jerzy_Mirewicz [10.06.2022].

https://www.osu.pl/uploadfiles/wspolnoty/lublin/spotk_z_historia/jub_spotk_12.html [6.06.2022].

https://www.osu.pl/uploadfiles/wspolnoty/lublin/spotk_z_historia/jub_spotk_12.html [12.06.2022].

dr hab. Joanna Szady, adiunkt w Instytucie Historii Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, w Katedrze Źródłoznawstwa, Archiwistyki i Dydaktyki Historii. Zainteresowania naukowe: historia zakonnych instytucji opieki i wychowania, edukacja historyczna w wymiarze dydaktycznym, muzealnictwo kościelne, dzieje ruchu harcerskiego. Publikacje (wybór): *Dom Dziecka imienia Janusza Korczaka w Lublinie w latach 1855–2010*, Lublin 2011 (współautorka); *Metoda biograficzna w dydaktyce historii*, [w] *Biografie nauczycieli i pedagogów: idee i programy*, red. R. Skrzyniarz, G. Bujak, K. Kołtuniewicz, Lublin 2013, s. 231–242; *Aktywność społeczna żeńskich zgromadzeń zakonnych w Lublinie w latach 1918–1939*, Lublin 2018; *Muzeum Wydawnictwa Sióstr Loretanek*, „*Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne*” 2020, t. 113, s. 395–406; *Biography in the Museum: A Multimedia Presentation of Saint Zygmunt Szczęśny Feliński's Life*, „*Biografistyka Pedagogiczna*” 2020, t. 5, s. 173–189; *Harcerska służba dziecku w latach 1939–1944 w Lublinie*, „*Studia Paedagogica Ignatiana*” 2021, t. 24, nr 3, s. 179–196.

Data zgłoszenia artykułu: 1 lipca 2022 r.

Data przyjęcia do druku: 19 listopada 2022 r.